

DEĞİŞEN ÖLÜM SOSYOLOJİSİ (*)

Yazan : John HICK

Çeviren : Turan KOÇ

1. Ölüme Karşı Değişen Tavrılar

Sık sık, yüz yıl önce Batı ülkelerinde ölüm açıkça konuşulduğu halde seks tabu iken şimdi durumun tersine döndüğünden söz edilmektedir. Bugün özgürlükçü toplumlarda seks sınırsız bir şekilde konuşulan bir konudur; buna karşılık ölüm nazik çevrelerde bir süredir neredeyse ağıza bile alınmamaktadır. Bu tabu olma döneminin sonuna yaklaştığımızı gösteren işaretler yok değil, fakat öyle olsa da, değişiklik layıkıyla ele alınıp incelenecek ve tasvir edilecek yeterli mesafeyi henüz katetmemiştir. Bununla birlikte, ölümün hazır sohbet konusu olma durumundan büyük bir kasvet getiren konu olma durumuna geçtiği önceki değişikliği takip etmek mümkündür. Tabii, böyle bir geçiş konusunda kesin tarih vermek imkansızdır. Fakat yirminci yüzyıl Batı toplumlarındaki ölüm tecrübesinin, on dokuzuncu ve daha önceki yüzyıllardaki tecrübeye zıt olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

İlk bakışta bu çelişkili bir ifade gibi görünebilir. Zira temel olgu, yani (kabataslak ölüm oranı anlamında) ölüm oranı insanlık tarihi boyunca hep yüzde bir olarak kalmıştır! Bu gerçeğe rağmen, yine de bizim ölümün normal olarak farkında olma durumumuz, yüz yıl veya daha önceki normal farkında olma durumumuzdan dikkate değer derecede farklıdır. Bu farklılık, son yüzyıldaki büyük bilimsel ve teknolojik ilerlemeden kaynaklanan toplumsal değişikliklerin bir sonucudur. Asepsi ve bağışıklık kazanma, çok yeni ya da gelişmiş teşhis, tedavi ve cerrahi teknikler, daha iyi ilaç, hastane, koruyucu hekimlik ve bunlar arasında perhiz uygulamaları, gelişmiş ülkelerde insan ömrünü büyük ölçüde uzatmıştır. Tarih öncesi insanın ortalama olarak sadece 18 yıl yaşadığı tahmin edilmektedir (1). Eski Yunan'da ortalama

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

mâ yaş 20, eski Roma'da ise muhtemelen 22 dolaylarında idi (2). Orta Çağ boyunca bunun İngiltere'de 33 ve on sekizinci yüzyılda Avrupa'da 36 dolaylarında olduğu sanılmaktadır. 1841'de İngiltere'de erkek için ortalama yaşama umudu 40, kadın için 42 idi; bugün bu erkek için 69-70 arasında, kadınlar içinse 75'tir; neredeyse dörtte üç oranında bir artıştır bu. Ve bütün «gelişmiş» dünyada ortalama insan ömrü, hızlı bir yükseliş döneminin ardından Kitabı Mukaddeste belirtilen 70 veya daha yukarı bir yaş düzeyine ulaşmış görünüyor.

Bu rakamlar, ölüm konusunda kaçınılmaz olarak ortaya çıkan kişisel duyarlılığın büyük ölçüde geriye itilmesini de beraberinde taşıyarak, insan hayatının zamana bağlı yönünde yüzyıl veya daha öncesiyle karşılaştırıldığında dikkate değer bir değişiklik olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı değişikliğin bir başka vechesi ise, bugün sevinçle karşıladığımız, çocuk ölümlerindeki büyük azalmadır; oysa yüzyıl veya daha öncesinde bir ailenin çocuklarından üçte biri veya daha fazlası ya doğumda ya da henüz çocukluk dönemini bitirmeden ölüyordu. Bu çağlar on, on iki ya da on beş çocuklu büyük aile çağlarıydı, ki bu çocuklardan beş, altı ve hatta daha fazlasının henüz ergenlik yaşına ulaşmadan ölmesi gayet muhtemeldi. Gerçekten 1870'te (bu bakımdan tipik bir on dokuzuncu yüzyıl senesidir) İngiltere'de 20 yaşına varmadan ölen insanların sayısı, yaklaşık olarak, o yıl ülkede doğan çocukların % 32'sine eşitti. (1970'te buna denk düşen rakam yaklaşık olarak % 3.6'dır) (3). Bunun sonucunda çocuklar, küçük kız ve erkek kardeşlerinin ölümleri dolayısıyla ölüme aşına oluyorlardı. Dolayısıyla bize, evimize ölümlü olduğumuz gerçeğini en etkili bir biçimde hatırlatan da şüphesiz çağdaşlarımızın ölümü oluyordu. Bu, kraliçe Victoria dönemi İngiltere'sinde çocukların normal olarak karşılaşması gereken bir durumdu; oysa bugün bir insanın yaşları genellikle sadece orta yaş sonlarında ölmeye başlıyorlar. Dolayısıyla ölüm tecrübemiz de, büyük babalarımız ve onların atalarına göre, hayatımızda çok daha geç ortaya çıkmaya ve doğrusu daha çok yaşadıkça daha da ileriye atılmaya yüz tuttu.

Çocuk ölümlerindeki gözle görülür düşüş, çocuk ölümlerine karşı farklı bir tavır ortaya çıkarmak durumundadır. Bunun çok yaygın olduğu günlerde, doğan çocuklardan muhtemelen ancak üçte ikisi olgunluk yaşına ulaşabiliyordu; bu gerçek anne ve babaların çocuk kaybı konusundaki duyarlılıklarını kesinlikle etki-

leyecektir. Biz doğal olarak, tabii seyri içinde geleceği beklenen ölüme nazaran umulmadık bir şekilde gelen ölümden daha çok acı duyarız. Ve öyle görünüyor ki, geçmişte, çocuk ölümlerine karşı bir bakıma filozofça bir tavır ortaya çıkmıştı. Nitekim Rousseau şöyle söylemektedir: «Gerçi bir insan ömrünün ne kadar tuttuğunu ve bu sürenin sonuna ulaşma şansımız olduğunu üç aşağı beş yukarı bilsek de, her birimizin ne kadar yaşayacağından daha belirsiz bir şey de yoktur. Çok az kimse yaşlılık dönemine ulaşmaktadır. Başlıca tehlikeler daha hayatın başlangıcında ortaya çıkmaktadır; geçmiş hayatımız ne kadar azsa o kadar az yaşama umudu beslemeliyiz. Tüm doğan çocukların ancak yarısı olgunluk yaşına ulaşabiliyor; bu demektir ki çocuğumuzun büyüüp adam olma ihtimali pek yoktur» (4). Gerçekten Philippe Ariès, çocukluk üstüne yaptığı çalışmada, bizim modern çocukluk anlayışımızın, çocuk ölüm oranlarının çok yüksek olmasından dolayı, Orta Çağ Avrupa'sında ortaya çıkmamış olduğunu savunmaktadır (5). Çocuğun bireysel olarak önemli olması için büyük bir ihtimalle ölmesi gerekiyordu; ve bir çocuk annesine ya da bakıcısına olan topyekun bağımlılık döneminin sonunda sağ kalmışsa gelişmiş sayılıyordu. Bu bakımdan, ilk dönem tasvirler çocukları küçük yetişkinler olarak gösterir. Montaigne, çocukları hayatta tutmanın hemen hemen hiçbir güvenesi olmadığı bu günleri kasederek, on altıncı yüzyılda şunları yazıyordu; «daha bebeklik çağında üç çocuk kaybettim; üzülmedim diyemem, ama büyük acı çekmedim» (6). Bugün bir kimse- nin bebek yaşta da olsa, bir çocuğu ölecek olsa muhtemelen tecrübe çok daha sarsıcı ve dehşet verici olacaktır; bu durum, öyle görünüyor ki, çocuk ölümlerinin artık nisbeten azalmış olmasından ileri gelmektedir.

Doğrusu, içinde çok sayıda insanın yaşadığı daha basit ve daha az parçalanmış toplumlarda ölüm, öyle anlaşılıyor ki, nisbeten küçük bir şaşkınlıkla kabul ediliyordu. Daha çeyrek yüzyıl önce, Presbiteryen din görevlisi olarak görev yaptığım bir Northumberland köyünde, ölüme karşı büyük bir şehirde olandan daha gerçekçi ve daha tabii bir tavır vardı. Solzhenitsyn'in kahramanlarından birinin 1960'larda bir Rus hastanesinde hatırladığına göre; «eskiden insanlar Kama'da kendi evlerinde ölmeye alışmışlardı; Rus, Tatar, Votyak veya bir başkası için durum aynıydı. Kimse ölüm karşısında şişinmez, ona karşı koymaz veya ölmeyeceğim sanarak çalış satmazdı; ölümü sessiz sakin bir şekilde kabul ederlerdi. İşlerini savsaklamazlardı; kısrağı kimin alacağı-

na, tayi kimin götüreceğine, palto ve çizmelerin kime kalacağına karar vererek sessiz sakin bir şekilde zamanında kendilerini hazırlarlardı. Sonunda da, sanki yeni bir eve taşınıyorlarmış gibi, kolayca geçip giderlerdi» (7).

İstikrarlı ve kapalı bir toplumda fert kendisini sosyal organizmanın bir parçası hissedirdi, dolayısıyla ölüm kişisel olduğu kadar toplum açısından da önem arz ediyordu. Orta Çağdan on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar ölüm toplumsal bir olaydı. Ölüm anını tasvir eden resimler istisnasız hep kalabalıktır; sahnede sadece din adamı ve doktor değil, aynı zamanda dostlar, komşular hatta gelip geçenler bile bulunmaktadır. Yapayalnız veya yakınlarından sadece bir iki kişinin yanında ölmek yerine, insan, parçası olduğu topluluğun ortak inanç ve beklentileriyle de desteklenerek toplum içinde ölürdü. Orta Çağ dünyasında, düşmanlarını affetme, günahlarını bağışlatma, dünya işlerini yoluna koyma, çocuklarıyla vedalaşma ve gerisini Allah'a bırakma gibi, seçkinler arasında gerçekten bir ölüm ayini vardı; öyle ki kabul edilen ve beklenen ölüm hemen sessizce gelirdi. Sözcümi Charlemagne Fransasında şövalye, ölüm seremonisini icra ettikten sonra, yüzü göğe gelecek şekilde sırtüstü yatardı. Hayatını ve arkadaşlarını göz önüne getirirdi; sonra kendisine haksızlık eden kimseyi affettiğini açıklar ve hayatını Allah'a emanet ederdi. Son olarak da, öte dünyaya yönelerek, günahlarını itiraf eder ve tütsü ve kutsal su serpmek suretiyle papaz tarafından bağışlanarak ruhunu Allah'a teslim ederdi. Ariès'in de dediği gibi; «ölüm bizzat ölen kimse tarafından düzenlenen bir ayindi; onun protokolunu bilir ve ona nezaret ederdi. Eğer unuttur veya savsaklayacak olursa, bir Hıristiyan olarak yapması gereken şeyleri hatırlatmak orada hazır bulunan doktor ya da papaza düşerdi» (8).

2. Çağdaş Tabu

Tüm bunlar günümüz toplumundaki ölüm anlayışından son derece farklıdır. Geoffrey Gorer, ölümün toplumsal bir kaçınılmazlık olarak tanınmaktan çıkarak, çok samimi yakınlarımız dışında, herhangi bir dış teselli girişiminin davetsiz bir müdahale haline dönüştüğü sıkıcı bir özel sarsıntı durumuna geliş şeklini ayrıntılarıyla açıklamıştır (9). Bizim modern ölüm tecrübemizi etkileyen önemli değişikliklerden biri, ölümün, Dr. Michael Wilson'un ifadesiyle, «toplumdan kurumlara taşınmış olmasıdır» (10). 1956'da İngiltere'deki ölümlerin yarısından fazlası hastanelerde, bakımevlerinde ve diğer sağlık kuruluşu ya da huzurevle-

rinde olmuştur (11); şüphesiz bugün bu oran daha artmıştır. Amerikada ise daha da yüksektir: 1958'de ölümlerin % 58'i kurumlarda vuku bulmuştur (12) ve bu oranın üçte ikinin üstüne, hatta % 80'e çıktığı tahmin edilmektedir (13). Bu durum, insanların genellikle akrabalarının gözlerinden uzakta, ailenin hayatında mümkün olduğu kadar az rahatsızlık verecek infialler uyandırarak, öldükleri anlamına gelir. Ev halkı ölen kişinin ağırliğini hissetmez; dolayısıyla aile fertleri ona bakamamanın acısını veya hizmette kusur etmemenin vereceği tatmin edilmişlik duygusunu da yaşamaz. Buna karşılık on dokuzuncu yüzyıl romanları sayısız ölüm döşegi sahnesi ihtiva etmektedir, ki bu şekilde olsa da, ailelerin o andaki fiilî tecrübelerini yansıtır. Gerçekten Ariès'in söylediğine göre, «on sekizinci yüzyıla kadar ölüm döşegini tasvir eden hiçbir resimde çocuklar gözardı edilmemiştir» (14). Dickens'in *Old Curiosity Shop*, Mrs. Henry Wood'un *East Lynne* veya Mrs. Craik'in *John Halifax, Gentleman* adlı eserlerinde olduğu, gibi, yapılan sadece çocuk ölümlerinin acıklı tasvirleri de değildir; fakat aynı zamanda, büyükler günümüze nazaran daha erken yaşlarda öldüğünden, çocuklar babalarının ölüm döşegini paylaşır bir şekilde gösteriliyordu. Fakat bugün kız ve erkek çocuklar genellikle kendi ev ve aileleri içinde büyüyüp yetişmektedir. Bu durum, ölümcül hastaların hastaneye yatırılması ihtiyacına katkıda bulunmuştur. Dahası, bugün tıbbî tedavi altında iken ve hastanede ölen bir kimsenin son günleri ağır uyuşturucular altında geçmektedir (15). Onun ölüme gidişi, artık ailesinin de katıldığı bir tecrübe olmadığı gibi, doğrusu kendisi de bu tecrübeyi bilinçli bir şekilde yaşamamaktadır. Dolayısıyla genel olarak ölüm, herkesin mecburen katıldığı bir olay olmaktan çıkarak, doktor, cenaze işleri yöneticisi ve din adamının katıldığı bir iş durumuna gelmiştir (16). Ölümün bu şekilde kurumsallaştırılması, tıp biliminin imkanlarının ölümün kolaylaştırılmasında kullanılmasını sağlamışsa da, aynı zamanda bu, ölüme karşı kültürel tabunun artmasına da neden olmuştur. Doğrusu, paravanalarla çevrilmiş bir hastane yatağının gizliliği içinde, uyuşturucular altında gerçekleşen bir olay, hiç konuşulmaksızın, çok daha kolay bir şekilde psikolojik perdeler arkasına atılabilir.

Bu kültürel tabu bizzat hastanelerde bile yaygınlık kazanmıştır. Glaser ve Strauss, Amerikan hastanelerindeki ölüm duyarlılığı konusunda yaptıkları araştırmalara dayanarak şöyle diyorlar: «Ölümlülük durumuyla ilgili sosyal ve psikolojik prob-

lemler, ölen kimse ölmekte olduğunu bildiğinde çok daha vahim olmaktadır. Bu yüzden, başka hekimler gibi, Amerikalı hekimler de hastalarına ölümün yaklaşmakta olduğunu hissettirmekte son derece gönülsüzdürler ve hemşirelerden, sorumlu doktorun muvafakatini almadan, bu durumu ifşa etmemelerini beklerler» (17). Aynı durum İngiltere için de geçerlidir (18). «Ölümün hastanelerde yasaklanmış kelimelerden olması», diyor Dr. Wilson, «yaygın olan bir şeydir; ne var ki bu konuda hastaneler de toplumun tavrını yansıtmaktadırlar» (19). O, bu konuda birkaç örnek de vermektedir; bunlardan biri 1970'te yapılan tıbbî araştırmalar toplantısından alınmıştır :

«Anlatılan vakada, bir kadın hasta ameliyata alınıyor ve bıçak vurulmaz habis uru olduğu görülüyor. Bunun üzerine karnı dikiyor, sonra da (kocasının ricası üzerine), kendisine safra kesesi ameliyatı olduğu, kısa zamanda iyileşeceği söyleniyor. Ancak hasta emin değildir. Bunun üzerine hemşire hemen aşağıya iniyor ve elinde (hastanın olmayan) safra kesesi taşları ihtiva eden bir şişeyle dönüyor; bu taşları hastaya göstererek, «şimdi tatmin oldun mu?» diye çıkıyor.

Hemşire sorumsuz veya ters birisi değildi. İşinin ehli idi ve hastalarla çok iyi ilgileniyordu. Böyle bir kimsenin bu kadar sorumsuz davranmasının sebebi neydi öyleyse? Öyle sanıyorum ki, hastanede çalışan insanlar, kendi ölüm duygularından son derece uzak olarak, ölümün ağza alınmamasını ve gizlenmesini isteyen bir toplumun duyurgaları durumunda bulunuyorlar.

Ölüm sözkonusu olduğunda yalan uydurmak hastanelerde çok olağan bir şeydir. Hastanelerde rahibin karşılaştığı zorluklardan biri de, ondan, imkansız olan kuruntuya katılmasının beklenmesidir» (20).

Bununla birlikte bugün bir başka yoldan, yani televizyon aracılığıyla ölüm olgusuna olağanüstü bir aşinalık doğrusu neredeyse büsbütün rahatsız edici yönden bir aşinalık da kazanıyoruz. TV ve filmlerde insanların öldürüldüğünü veya başka vesilelerle hayattan mahrum kaldıklarını yetişkinler kadar çocuklar da görüyorlar. 1971'de yapılan Amerikan Pediatri Akademisinin bir toplantısında bildirildiğine göre, o günlerde Birleşik Devletlerde 14 yaşına basmış bir çocuğun, ortalama olarak, televizyonda 18.000 kişinin öldürüldüğünü görmüş olacağı tahmin edi-

liyor (21). Ne var ki bu durum, ölümlülüğümüzle yüz yüze gelmemizi sağlamıyor; tersine bu, ona karşı başka bir savunma, yani ölümle karşılaşmamanın başka bir çaresini oluşturuyor. Zira ekrandaki 18.000 ölüm, basit bir şekilde ölümü eften püften bir şey durumuna düşürmektedir, ve seyirciye bunun gerçek olmadığı kanaatini aşılacaktır. Bu kadar çok ölüm, ölüm olgusunu ekranın büyüğü dünyasının bir parçası haline dönüştürüyor, ki burada olaylar bilinçsizce, gerçek dışı olarak paranteze alınıyor (22). Şüphesiz TV ekranları zaman zaman bize savaşta öldürülmüş veya tabii bir faciada ölmüş gerçek cesetleri de göstermektedir. Bu durum ölümü görünür kılar; fakat bu istisnai bir ölüm şeklidir, dolayısıyla sıradan bir kişinin beklediği son ve mukadderat da değildir.

Bu arada, çağdaş kültürümüzde ölüm olgusunu kabule yöneltilmiş en şiddetli karşı çıkış yeni soğukla tedavi (cryonics) teknolojisinin gelişmesiyle ortaya çıkar. Soğukla tedavi yönteminin peygamberlerinden biri şöyle diyor: «İnsan organizmasının, zedelenmeden, nasıl dondurulacağını görmek için daha fazla beklememeliyiz. Bu iş gerçekleştiğinde mezarlıkları yatakhaneye çevireceğiz; böylece her birimiz ölümsüzlük şansını elde edebilecektir; mevcut bilgimiz, öyle görünüyor ki, bunu vadetmektedir» (23). Aynı şekilde başka bir soğukla tedavi tutkunu da şöyle diyor: «Ölüm, insan üstünde bir yükür; bundan böyle onu kabul edemeyiz» (24). Öte yandan, **Cryonics Society of New York, Inc.** yanında Birleşik Devletlerde bu tür en azından beş, bir de Fransa da olmak üzere altı tane daha dernek bulunduğu bildirilmektedir. Bu derneklerin amacı, «yeni ölmüş olanların, gelecekte bir gün teknolojik gelişme elverdiğinde, yeniden diriltilebilecekleri düşüncesiyle, gömülme ya da yakılmaları yerine dondurulmalarını teşvik etmek ve sağlamaktır» (25).

3 Yeni Bir Ölüm Duyarlılığı

Ölümün geçmişteki kesin kabulü ile ona karşı oluşturduğumuz çağdaş tabumuzun temelini oluşturan ve denebilir ki ölümlülük karşısında değişmeyen asıl insanî tavır, ölümün kaçınılmaz ve evrensel oluşunun kabul edilmesidir. Ölüm istisnasız herkesin başına gelecektir; eninde sonunda hepimiz sadece çağdaşlarımızla değil, tüm atalarımız ve bizden gelecek nesillerle birlikte aynı gemideyiz. Bizim topyekun ölümlü olduğumuzun genel kabulünü mümkün kılan belki de bu durumdur. «Bir doğum, bir de ölüm zamanı» (26) olduğunu kabul ediyoruz. Anlatmaya çalıştığımız

bu çerçeve içinde, öyle sanıyorum ki, -daha yakın zamanlara kadar geçerli olan- çocukluk badiresini atlatan gencin ölüm konusunda çok az kafa yorması normal bir şeydir. Nitekim gençler sübjektif bir şekilde ölümsüz olduğu gibi, orta yaşlılar da sübjektif bir şekilde ölümlüdürler; kuşaklar arasındaki uçurumu oluşturun etkenlerden biri belki de budur. Hatta, yaşama umudunun belirgin bir biçimde azaldığı savaş zamanlarında bile, genç asker, başka birçokları öldürülse de, kendisinin yaşamaya devam edeceğine inanır. Fakat, kırkına doğru yaklaşırken, insanların çoğu bilinçli bir şekilde, ölümlü olduklarını hissetmeye başlarlar. C.G. Jung'a göre, insanların, ölümlü olduklarını kabullenmeleri gerektiği de son derece önemlidir. «Orta yaşlardan itibaren», diyor Jung, «insan hayattan çekilmeye hazır bir şekilde yaşar. Çünkü hayatın ögle vaktinin gizli bir anında parabol tersine döner ve ölüm doğar. Hayatın ikinci yarısı yükselme, açılma ve taşmaya değil, ölüm işaret eder; zira artık iniş başlamıştır. Hayatta istediğimiz şeylere nail olmanın inkarı onun sona ereceğini kabul etmeyi ret ile aynı anlama gelir. Her ikisi de yaşamak istememeyi ifade eder, ve yaşamak istememek de ölmek istememekle aynı kapıya çıkar. İniş ve çıkış bir tek eğriyi meydana getirir» (27).

Ağustos 1945'te Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombaları ile ilan edilen nükleer çağın başlamasının ölüm bilincimize etkisi oldu mu? Bu durum, nükleer patlama tehdidi altında doğmuş olanların kişisel ölümsüzlüklerini tehlikeye soktu mu? Denebilir ki, milyonlarca insanın ölümüne sebep olacak devasa bir termönükleer değişiklik ihtimali, nüfus patlaması, artan çevre kirliliği ve temel kaynakların hızlı tüketiminin can alıcı bir şekilde birleşmesi sonucu uygarlığımızın intihara sürüklendiği inancıyla birlikte son zamanlarda genç kuşakların kafasına iyice yerleşmiştir. Böyle bir dünya da doğup büyüyenler, geleceği hiç hesaba katmaksızın, insanlığı, tüm uzun vadeli umut ve planları boşa çıkaran ölümün tehdidi altında görmeyecekler midir? Son zamanlardaki bu kaygılara rağmen, ölüm karşısındaki tavırları inceleyen *Psychology Today* (1971)'in vardığı sonuca göre, «1970'lerde ölüme ilgiyi uyandıran en büyük etken atom bombasının tehdidi olmuştur; sonuç olarak denebilir ki, atomik silahlarla gelen ölüm karşı yükseltilmiş bu ilgi bir ölçüde bizim bizzat hayata karşı görünüşte tepeden bakan tavrımızı da izah etmektedir; aşırı derecede riske girme, uyuşturucularla kendini harap etme, otoriteye karşı gelme, gelenekleri hiçe sayma ve hem kendimize, hem de kurum ve geleneklerimize karşı yöneltmiş daha başka çeşitli yi-

kıcı davranışlar. Genç bir yüksekokul mensubu bayan şöyle yazıyor: «Şunları yapmayı düşünüyorum ve şöyle şöyle planlarım var diyemem; çünkü yarın hepimiz ölebiliriz; ben o kanaate vardım ki, kafalarımızın ta derinliklerinde dünyanın darmadağın olacağı şeklinde huzursuz edici bir korku var; öyle bir korku ki birkaç yıl öncesinin bomba sığınakları bölgesinden daha sessizdir; fakat bir anda ve farkedilmez bir şekilde ortaya çıkıyor ve kendisini duyuruyor» (28).

Hans Morgenthau, «Nükleer Çağda Ölüm» (29) konusunda yazdığı ilgi çekici denemesinde, nükleer savaş ihtimalinin, bu dünyada bizim katkımızla sağlanacak seküler ölümsüzlük anlayışını nasıl kökten tehdit ettiğini göstermektedir: «Yaratıcı bir zihin bahşedilmiş olan insan, kendisini, geçmişten geleceğe uzanan ve aynen kendi kafasının maddesinden yapılmış, bu yüzden de kendi zihninin ortaya koyduğu şeyleri paylaşan ve onları ebedileştiren kopmaz bir zincirin üyesi olarak bilmektedir. Kendisi ölümlü olabilir; fakat insanlık asla; öyleyse o ortaya koyduğu eserleriyle ölümsüz olacaktır» (30). Ne var ki, topyekun bir termonükleer değişimin tehdit ettiği, kesinlikle işte bu soyun sürmesine dayanan ölümsüzlük anlayışı olmaktadır:

«İnsan, arkasında anılmaya değer eserler bırakmakla hayatına ve ölüme anlam verir. Patroclus, intikamı Achilles tarafından alınmak üzere ölür. Hector'un yasını Priam tutacaktır. Ancak, eğer Patroclus, Hector ve onları hatırlayabilen herkes aynı anda öldürülmüş olsalardı Patroclus ile Hector'un ölümleri ne anlam ifade edecekti? Hepsi de insan gibi değil, haşere gibi kitle halinde öldürülmüş, yani yok edilmiş olacaktı... Onların yaptığı iyi işlerden de soluk bir hatıra umudu bile kalmayacaktı. Tabii, ün kavramı da tarihe karışacak, dolayısıyla tarihçiler, yani profesyonel ölümsüzleştiriciler kaydedecek hiçbir şey bulamayacaktı. İnsan zihni, iradesi ve emeğiyle ortaya konan ve korunan her şey insanın kendisiyle birlikte çürüyüp gidecekti. Bizzat uygarlık yok olacaktı. Belki dünyanın bir köşesinde yokolan uygarlıktan ve onu yaratan insanlardan bir iz, bir delil zar zor muhafaza edilmiş olacaktı. Fakat insanın, ününün bekası ve eserlerinin kalıcılığı yoluyla elde edeceği ölümsüzlükten bundan fazlası kalmayacaktı» (31).

Morgenthau'nun kanaatine göre, nükleer çağın anlamı, iyi ki, henüz insanın şuuruna iyice yerleşmemiştir. Fakat «başka

bir dünyada gerçekleşecek olan ferdi ölümsüzlüğe inancını kaybetmiş ve aracılığıyla şöyle böyle kendisini ebedileştirmeye çalıştığı dünyanın sonunun yaklaşmakta olduğunun farkında olan laik bir çağ da çaresizliğe terk edilmiş durumdadır. Bir kez durumunun farkına varınca da artık umutsuzluktan kurtulamaz. Henüz durumunun bilincine varmamış olması çağımız için koruyucu bir lütuftur» (32).

Bununla birlikte, yirminci yüzyılın ölüme karşı uyguladığı kültürel tabunun sona erdiğini gösteren belirtiler de yok değil. Ben bu yazıya ölümün ağza alınamayan bir konu olarak seksle yer değiştirdiği şeklinde beylik bir sözle başladım. Beylik söz diyorum, çünkü tabunun zamanla farkına varmaya başladık, dolayısıyla bu da sırasında onun artık kaybolmaya yüz tuttuğunu akla getirmektedir. Zira böyle bir yasak, ilan edilmemiş etkisine son verdiğinde, (Nancy Mitford'un *The American Way of Death* (1963) veya daha önce yayımlanmış olan, Evelyn Waugh'un *The Loved One* (1948) adlı eserlerinde olduğu gibi) eleştiri ve hiciv konusu olur: bu tabunun günleri öyle görünüyor ki sayılıdır. Yine, 1971'de *Psychology Today*'in kaydettiğine göre, «*Psychology Today*'in okuyucuları açıkça (ölümün) seksten daha önemli olduğunu hissetmektedirler; P.T.'nin ölüm anketi sonuçlarındaki en büyük sürpriz koskoca bir cildin ortaya çıkmasıdır. Okuyuculardan 30.000'den fazlası anketi cevaplandırmış, bunlardan 2.000'den fazlası ise cevaplarına değerli mektuplar eklemişlerdir. Bu anket P.T. tarafından yapılan ve 20.000 kişinin katıldığı seks anketi ile elde edilen rekoru da kırmıştır. Öyle görünüyor ki, binlerce kişi ölüm konusunda dertlerini dökmek için uygun bir fırsat bekliyorlarmış, dolayısıyla dile getirilmeyen düşüncelerini yazdıktan sonra biraz rahatlamışlar. Çok sayıda mektup da ankete katılanların fazlasıyla memnun kaldıklarına işaret ederek, böyle bir çalışmanın kendileri için ne kadar anlamlı olduğunu dile getirmiştir» (33).

Dahası, son zamanlarda ölüm üzerine yazılan felsefi ve teolojik eserlerin sayısında da artma olmuştur. Yine, ölüm psikolojisi ile ilgili, özellikle Birleşik devletlerdeki yayınlarda bir patlama vardır. Bu demektir ki ölümle ilgili tıbbî -ahlâkî problemler git-tikçe daha çok dikkat çekmektedir: Hekimin görevi, ölümcül hastayı her şeye rağmen, mümkün olduğu kadar uzun süre hayatta tutmak mı, yoksa şiddetli ağrı, takatsızlık, çaresizlik içine düşmeden ve kişilik kaybına uğramadan, huzur içinde ölmesini sağla-

mak mıdır? Ölen kişiye, ölmek üzere olduğunu söylemek zorunda mıdır? Ölen kişinin organları başkalarına nakledilbilir mi? Tedavi edilebilir olanın tedavisine karşılık, ölmek üzere olan birbirine nereye kadar tedavi ve sağlık hizmetleri götüreceğiz? Ve bu konu ile ilgili olarak, çocuk düşürme, ölmek üzere olanların ölmelerini kolaylaştırma, intihar ve ölüm cezaları. Tüm bunlar halkın dikkatinin yöneldiği konularda bir değişikliğin baş gösterdiğini ve ölüme ilişkin kültürel tabunun bir kenara itilmek üzere olduğunu (isbat etmese de) göstermektedir.

Böyle bir değişimin izah şekillerinden biri, ölüm üstüne kafa yormanın, bir dönemin sonunda, insanlar ne zaman hayatın bilincine varırsa o zaman edebiyat ve sanatta ortaya çıktığı şeklindeki varsayımdır. Nitekim rönesans yazarları, büyük ölçüde, ölümlülikle ilgilenmişlerdi. Alplerin kuzeyi Avrupa'da on dördüncü, on beşinci ve on altıncı yüzyıllar çok sayıda türbenin yapıldığı, «ceset mahzenleri kültüne» tanık oldu (34), ve Orta Çağın bitip Modern Çağın doğuşuna işaret eden de aynı dönemdi (35). Kaldı ki, on dördüncü yüzyıl, son derece bağımsız bir faktör olarak, o Kara Ölüm (veba salgını)de insanın ölümlülüğünün korkunç bir hatırasını da yaşamıştı. Yine, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde de, hem sanatta, hem de spiritualist harekette ifadesini bulan bir asrın sonu (fin de siècle) durumu ortaya çıkmıştı. Bu durum, sanat tarihçisi Carla Gottlieb'e, «ölümle meşgul olmakla çağın sonunun birlikte vukuunun tesadüfi olup olmadığı» sorusunu sordurmuştu (36). Eğer tesadüfi değilse -tabii bu «eğer»in ötesine gitme hakkım olduğunu sanmıyorum- termonükleer bir savaş ihtimali ile ilgili olarak yukarıda işaret edilen, «dünyanın toz duman olacağı şeklindeki huzursuz edici korku ile» bugün ölümlülüğümüz konusunda canlanan ilgi arasında bir ilişki kurmak hiç de zor olmayacaktır.

Hans Morgenthau, nükleer gücün ölüm karşısındaki tavrımıza etkisini konu edinen, yukarıda andığımız tartışmasında, çağımızdan, «öte dünyada gerçekleşecek kişisel ölümsüzlüğe inancını yitirmiş bir çağ» olarak söz etmektedir. O burada endüstrileşmiş, şehirli Batılı insanın benimsenmiş gerçek görüntüsünü tesbit etmektedir; öyle bir görüntü ki gerçekliği ve geçerliliği çeşitli araştırmalar tarafından da doğrulanmıştır. İngiltere'de BBC'nin 1955'teki bir raporu halkın % 43'ünün ölümden sonraki hayata inandığını göstermektedir (ki bu oran gerçekte toplam nüfusun yarısına tekabül eder). Konu ile ilgili bu ülke çapındaki zihni du-

rum, şüphesiz kiliseleri de etkilemiş ve onları bu hususta gevşek (veya daha kesin konuşmak gerekirse % 43 istekli) bir düzeye getirmiştir. Sözelimi, 1947'de yayımlanan Puzzled People'in kayıtlarına göre, «Tanrı'ya inandığını söyleyen her beş kişiden ikisi, ölümden sonra hayat olduğu konusunda hiç de emin değildir; üstelik bunların yarısı böyle bir şeyin kesinlikle olmadığı kanaatinde» (37). Ve Gallup Poll'un, 1964' te yayımlanan Televizyon ve Radyo araştırması göstermiştir ki, bu ülkede Roma Katoliklerinin % 74'ü serbest kilise üyelerinin % 56'sı ve Anglikanların % 49'u öte dünyaya inanmamaktadır. Bu rakamlar resmi yada kayıtlı üyeleri göstermektedir. Kiliseye düzenli bir şekilde devam edenlere ilişkin rakamlar daha yüksek ve birbirine yakındır; yani Roma Katolikleri % 88, serbest kilise üyeleri % 86 ve Anglikanlar % 85, Ayinlere düzenli bir şekilde katılanlardan % 12-15'inin öte dünyaya inanmadığını söylemesi, bu konuda geleneksel Hristiyan öğretiden oldukça uzaklaşmış olduğunu göstermektedir; öyle ki bu hareket, sessiz sakin bir şekilde inançlarını sürdüren büyük çoğunluk için de de şüphesiz farklı boyutlarda ifadesini bulmaktadır.

Toplum genelindeki, bir yere kadar kiliseleri de etkileyen bu kişisel ölümsüzlük inancının zayıflaması açıkça, kültürümüzdeki sadece deney alanımıza giren, dahası tabiat bilimlerinin onayladığı şeye inanmamız gerektiği varsayımını yansıtmaktadır. Öte dünya hayatı bu alanın dışında kalmaktadır; dolayısıyla bir hüsnü kuruntu olmaktan ileriye gidemez. Bu çağdaş inkar karşısında, Hristiyan teolojisi II. Dünya Savaşından beri geliştiği güzel bir yol takip etmektedir. Geleneğe sıkı sıkıya bağlı ilahiyatçılar İncildeki diriliş, yargılama, cennet ve cehennem anlayışlarını olduğu gibi tasdik ediyorlardı. Geleneğe bağlı daha ılımlı ilahiyatçılar ise, genel olarak öte dünya anlayışını kabul etmekle birlikte, evrensel kurtuluş inancı adına cehennem düşüncesini bir kenara itmek suretiyle onu önemli ölçüde değişikliğe uğratmışlardır. Bununla birlikte, hiçbir grup çağdaş seküler düşüncenin meydan okuması karşısında Hristiyanlığın uhrevî hayat anlayışının muhtevasını «yorumlamak ve açıklamak» için ciddi bir girişimde bulunmamıştır. Hristiyan geleneğinin, son dönem ilahiyatçıların eserlerinde şimdiye kadar hiç yorumlanmamış olan bu kısmı, Tanrı tarafından ebedî hayat için varedilmiş bir yaratık olarak, insanın daha kapsamlı durumu ile ilgili tutarlı ve inanılabilir bir izah tarzı geliştirmek için el atılmamış bir kaynak olarak ortada durmaktadır. Fakat eğer muhafazakar ve liberal ilahiyatçılar, mo-

dem dünyanın önüne daha önceki çağların efsanelerini koymaktan başak ellerinden bir şey gelmemesi dolayısıyla çağdaş seküler zihniyetin Hristiyanlığı inkarının güç kazanmasında yardımcı olmuşsa, radikal ilahiyatçılar da aynı sonucun elde edilmesinde başka şekillerde yardımcı olmuşlardır. Bunlar Hristiyan olumsuzluk inancından öylesine sıkılmışlardır ki, sonunda Hristiyanlıktaki eskatolojik unsuru ya büsbütün örtbas etmeye veya onu ölümünden sonraki kişisel hayatın rezilane tasvibini dışarıda tutarak takdim etmeye çalışmışlardır. Nitekim artık şu tür yazılara aşına olduk: «Gerek ruhun ölümsüzlüğü, gerekse bedenli dirilişe yer veren genel bir ölümsüzlük anlayışı oluşturma işinde büyük bir akilleştirmeye gitmek hâlâ mümkündür; fakat bu tür çabalar her zaman için sadece bir akifleştirme ya da geçmiş anlayışları şimdiki anlayışlarla uzlaştırma denemesi olarak kalacaktır. Hristiyanlar kendi dünyalarında anlaşılmasız olanı izah etmek için kendilerini zorlamamalıdır» (39). Yine «başka çağ ve kültürlerin psikolojilerini benimseyerek «ruhun ölümsüzlüğü» ile ilgili çeşitli öğretiler geliştirilmiştir, ki buna göre insanın gerçek özü ilâhî olup ölümünden sonra da baki kalır; modern psikoloji ve tıbbı göre ise insan, ruhî hayatı fizikî bedenine ayrılmaz bir şekilde bağlanmış psikosomatik bir birlik olarak görünmektedir. Öyleyse bedenin sonu, insanın da sonudur; ancak onun fikirleri ve yaptığı işler içinde yetişip faaliyet gösterdiği toplum ve kültürü bir yere kadar etkilemeye devam eder» (40).

Dİ P N O T L A R :

- (*) Bu makale J. Hick'in *Death and Eternal Life* (London 1976) adlı kitabının 4. bölümüdür.
1. Louis I. Dublin, *Factbook on Man*, London, 1965, s. 394.
- (2) Monroe Lerner, «When, Why and Where People Die», *The Dying Patient'te*, ed. Orville G. Brim, Jr, Howard E. Freeman, Sol Levine ve Norman A. Scotch, New York, 1970, s. 8.
- (3) *Annual Abstract of Statistics*, no. 108, 1971, tablo 22-29.
- (4) J.J. Rousseau, *Emile*, 1762, İng. Çev. Foxley, 1911 (Everyman Library, Dent, London, 1950, ve E.P. Dutton, New York 1966), s. 42.
- (5) Philippe Ariès, *Centuries of Childhood*, Jonathan Cape, London ve Alfred Knopf, New York, 1962, karş. s. 2.
- (6) Ariès'ten naklen, s. 39.
- (7) Alexander Solzhenitsyn, *Cancer Ward*, İng. Çev. N. Bethell ve D. Burg (Penguin, Harmondsworth, 1971 ve Farrar, Strauss, Giroux, New York 1974), ss. 110-11. Bununla, Tolstoy'un *The Death of Ivan Ilych* (1886)'daki kentli bir yüksek zümre avukatının ölüme yaklaşımını karşılaştır.
- (8) P. Ariès, *Western Attitudes Toward Death*, John Hopkins Uni. Press, Baltimore ve London, 1974, s. 11-12.

- (9) Geoffrey Görer, **Death, Grief and Mourning**, Cresset Press, London, 1965. Ayrıca karşı., P. Ariès **Western Attitudes Toward Death**, s. 4.
- (10) Michael Wilson, **The Hospital-A Place of Truth: A Study of the Role of the Hospital Chaplain**, Birmingham, 1971, s. 116. Ayrıca, bak Johann Hofmeier, «The Present-Day Experience of Death» *Concilium*, Vol. IV, no. 10. (Ağıril 1974).
- (11) **Peace at the Last: A Survey of Terminal Care in the United Kingdom**, (Calouste Gulbénkian Foundation, London, 1960).
- (12) M. Lerner, «When, Why, and Where People Die», **The Dying Patient'te**, s. 21.
- (13) Aynı esere, s. 7; ve Bayliss Manning, «Legal and Policy Issues in the Allocation of Deaths», **The Dying Patient'te**, s. 255.
- (14) P. Ariès, **Western Attitudes Toward Death**, s. 12. Bir iddiaya göre, Victoria dönemi romanlarındaki ölüm döşegi sahneleri genellikle o dönemde başgösteren dinî şüphecilikle mücadele etmek için kullanılmıştır. Nitekim Walter E. Houghton şöyle söylemektedir: «Victoria dönemi romanlarını dolduran ölüm sahneleri açıkça dinî bunalımla bağlantılıdır. Bu tür sahnelerin anlatılmasından kasıt, okuyucunun dinî şüphesini sıcak bir duygu dalgası içinde eritmek suretiyle inancını korumasında ona yardımcı olmaktır. Kalp çok güçlü bir biçimde tahrik edilince, şüpheye düşen akıl sakinleşir; dolayısıyla derin aşk ve acıma duyguları ebediyen ayrılmış güzel bir ruha yöneltilince, bir dinî tasdik kırıntısı, cennet ya da meleklerle dair veya daha önce aramızdan ayrılmış olanlara ilişkin belli belirsiz bir atıf (ki bu romanlardaki hiçbir nezih ölüm döşegi bunlarsız olmaz) güçlü bir güven duygusu uyandırmak için yetecektir» (*The Victorian Frame of Mind 1830-1870*, Yale Uni. Press, New York Haven, Conn. 1957, s. 277). Houghton aynı zamanda şu hususa da dikkat çekmektedir: Ölen kahraman genellikle sevdiği birisini kendisini beklerken görür veya semavî bir müzik işittir. Sözelimi George Eliot'un **Scenes of Clerical Life**, «The Sad Fortunes of the Rev. Amos Barton», Böl. 8; ve Charlotte Yonge'un **The Daisy Chain II Kısım**, Böl. 25.
- (15) Dr. John Hinton'un yaptığı bir araştırmanın sonucuna göre, «bir hastanede, hastalardan üçte biri son günleri hakkında hiçbir şey bilmemektedir; sadece yüzde altısı, ölümlerinden çok kısa bir süre önce işin farkına varıyor», (*Dying*, Penguin, 1967, s. 77).
- (16) Bu uzmanların rolleri ile ilgili olarak, bak Kastenbaum ve Aisenberg, **The Psychology of Death**, London, 1974, ss. 208 vd.
- (17) Barney, G. Glasser ve Anselm L. Strauss, **Awareness of Dying**, Chicago 1965 - London, 1966, s. 5.
- (18) Cartwright ve Anderson araştırmalarında şu sonuca ulaşmışlar: «Umulmadık bir şekilde ölenler dışında, ölen her 20 kişiden yalnız birine hekim tarafından, ölmekte oldukları söylendi. Hemen hemen üçte birinin, hiç kimse söylememekle birlikte, durumun farkına vardığı sanılıyor. Akrabalardan sadece beşte ikisi ölen kişinin bilmediği hissine kapıldı; geri kalanı ise şüphe içinde kaldı. Akrabalar, büyük bir ihtimalle hastanın öleceğini bilmemesinin bilmesinden daha iyi olduğunu hissetmektedirler. Doktorların da bu görüşü paylaştıkları görüldü; ölmek

üzere olan hastalarla başa çıkmanın en kolay yolu onlara ölmek üzere olduklarını söylememektir. Ancak bu, bu işin başka birinin görevi olduğunu hissettiklerinden ötürü değildi. Tersine, soru yönelttiğimiz doktorların çoğunun düşüncesi şuydu: Eğer bir kişiye ölmek üzere olduğunu söylemek gerekli ise, onların görevi bunu da yapmaktır» (Ann Cartwright ve John L. Anderson, «Help For The Dying», *New Society*'de, 21 June 1973, s. 680). Ayrıca bak, G. Gorer, *Death Grief and Mourning in Contemporary Britain*, s. 17.

- (19) *The Hospital-A Place of Truth*, s. 116.
- (20) Aynı eser, s. 117. Karş. Kastenbaum ve Aisenberg, *The Psychology of Death*, ss. 206-207.
- (21) *The Times*, 19 Oct. 1971.
- (22) Karş. Robert E. Kavanaugh, *Facing Death*, Los Angeles, 1972, s. 13.
- (23) Jean Rostand, Alan Harrington, *The Immortalist: An Approach to the Engineering of Man's Divinity*, New York 1969, Frogmore ,1973, s. 214 ten naklen.
- (24) Harrington, aynı eser, s. 11.
- (25) Aynı eser, s. 215.
- (26) Süleymanın Meselleleri, 3:2.
- (27) C.G. Jung, «The Soul and Death» *Collected Works*'te, ed. H. Read, M. Fodham ve G. Adler, 2 nci baskı (Princiton Uni. Press, Princiton ve Routledge and Kegan Paul, London). Vol. 8. s. 407.
- (28) *Psychology Today*, June 1971, s. 80.
- (29) *Modern Vision of Death*'te, ed. Nathan A. Scott, John Knox Press, Richmond, Va, 1967. Ayrıca bak, Gil Elliot, *Twentieth-Century Book of The Death*.
- (30) Aynı eser, s. 73.
- (31) Aynı eser, ss. 75-6. Karş. Robert Jay Lifton-Eric Olson, *Living and Dying*, Böl. 5.
- (32) Aynı eser, s. 76.
- (33) *Psychology Today*, June 1971, s. 48.
- (34) T.S.R. Boase, *Death in the Middle Ages*, Thomas and Hudson, London, McGraw-Hill, New York, 1972, s. 102 .
- (35) Kuzey Avrupa'daki, on dördüncü yüzyılın ortalarından on altıncı yüzyılın ortalarına kadar, ölüme duyulan büyük ilginin başka bir açıdan tahlili için, bak Theodore Spencer, *Death and Elizabethan Tragedy*, 1 ve 2 nci bölümler.
- (36) Carla Gottlieb, «Modern Art and Death», *The Meaning of Death*, ed. Herman Feifel, s. 158.
- (37) *Puzzled People*, (Victor Gollancz, London, 1947), s. 27.
- (38) *Television and Religion*, Uni. of London Press, London, 1964, ss. 50-1.
- (39) Milton C. McGatch, *Death: Meaning and Mortality in Christian Thought and Contemporary Culture*, New York, 1969, s. 184.
- (40) Gordon D. Kaufman, *Systematic Theology: A Historicist Perspective*, New York, 1968, s. 464.

(40) Gordon D. Kaufmann, *Systematic Theology: A Historical Perspective*, New York, 1968, s. 144.
 and *Contemporary Culture*, New York, 1969, s. 184.
 (39) Milton C. McCullin, *Death: Meaning and Morality in Christian Thought*, Févelston and Bellinger, Ltd of London Press, London, 1964, ss. 20-1.
 (37) *Puzzled People*, (Victor Gollancz, London, 1947), s. 57.
 Hermann Feilke, s. 158.
 (36) Carla Gottlieb, *Modern Art and Death: The Meaning of Death*, ed. 1 ve 2 not bölünür.
 tabiri için bak Theodore Spencer, *Death and Existential Tragedy*, vlm ortalarına kadar, ölüme duyulan hüsnî hissin baskı bir çözümler için *Kurucu Arayışları*, on bölümlük dizilim ortalarına on çıkarılır.
 (35) McCullin, *Death*, New York, 1972, s. 102.
 (34) T.S.R. Boase, *Death in the Middle Ages*, Thomas and Hudson, London.
 (33) *Psychology Today*, June 1971, s. 48.
 (32) *Avın esas*, s. 70.
 (31) *Avın esas*, ss. 75-6. Karar Robert Jay Lifton-Eric Olson, *Living and The Death*, *Avın esas*, s. 75.
 (30) *The Death*, Richmond, Va, 1967. Avın esas G.H. Elliott, *Twentieth-Century Book of Modern Vision of Death*, ed. Nathan A. Scott, John Knox Press, *Psychology Today*, June 1971, s. 80.
 (29) *Routledge and Kegan Paul*, London, Vol. 2, s. 467.
 (28) *Köhler ve G. Adler*, 2 not baskı (Princeton U. Press, Princeton ve C.G. Jung, *The Soul and Death*), Collected Works, ed. H. Read, M. Sifonogian, *Mitschrift*, 3:2.
 (27) *Avın esas*, s. 215.
 (26) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (25) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (24) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (23) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (22) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (21) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (20) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (19) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (18) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (17) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (16) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (15) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (14) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (13) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (12) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (11) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (10) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (9) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (8) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (7) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (6) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (5) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (4) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (3) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (2) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.
 (1) *Livingston*, *Avın esas*, s. 11.